

www.ketab.ir

فیلم و ایدئولوژی در ایران

دهه هشتاد

احسان آقابابایی - سیامک رفیعی

www.ketab.ir

سرشناسه: آقابابایی، احسان، ۱۳۶۰-

عنوان: فیلم و ایدئولوژی در ایران: دهه هشتاد، احسان آقابابایی، سیامک رفیعی

مشخصات نشر: تهران، نشر لگا، ۱۴۰۱.

شابک: ۰-۲۳-۷۶۶۸-۶۲۲-۹۷۸ وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

موضوع: نقد سینما. موضوع: نقد و تفسیر

شناسه افزوده: رفیعی، سیامک. ۱۳۶۹-

رده‌بندی کنگره: PN۱۹۹۵

رده‌بندی دیویی: ۷۹۱/۴۳۰۱۵

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۸۸۸۵۱۹۳

www.ketab.ir

فیلم و ایدئولوژی در ایران: دهه هشتاد

نویسندگان: احسان آقابابایی (عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان) - سیامک رفیعی

نمونه خوان: زهرا علی بابایی

چاپ اول، پاییز ۱۴۰۲، ۵۰۰ نسخه

تهران، خیابان انقلاب، چهارراه کالج، ساختمان ۴۰۰، طبقه دوم، واحد ۵، نشر لگا

تلفن تماس: ۹۹ ۶۵ ۹۶ ۶۶ (۰۲۱)

«کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.»

www.legapress.ir

@lega.press

فهرست مطالب

۶	پیش‌گفتار
۱۱	فصل نخست: گفتمان
۲۱	فصل دوم: سیاست
۳۷	فصل سوم: فرهنگ
۶۷	فصل چهارم: زنان
۱۰۳	فصل پنجم: ایدئولوژی
۱۳۵	نمایه فیلم
۱۳۹	نمایه اشخاص
۱۳۹	نمایه واژگان

پیش‌گفتار

به گونه‌ای ناب‌هنگام عمل کردن،
یعنی برخلاف زمان
و بدین سان بر زمان،
و به نفع (امیدوارم) زمانی در آینده،
- فردریش نیچه

ساعت گنج زمان

دهه هشتاد دوره پرمناقشه‌ای در جامعه پساانقلابی ایران است. در این دهه دو گفتمان اصلاح طلبی و اصول گرایی در جامعه‌ای هژمونیک شدند که تحولات بسیاری را پشت سر گذاشته بود و مسائل تازه‌ای را نیز تجربه می‌کرد. تحولات گسترده‌ای که از دهه‌های پیشین به دنبال مدرنیزاسیون پهلوی دوم و انقلاب ایران روی داده بود، در این دهه خودنمایی می‌کرد. مهاجرت به شهرها باعث رشد شهرنشینی و شکل‌گیری پدیده‌های شهری شده بود. تغییر در سیاست‌های جمعیتی، رشد قابل توجه زادوولد را به دنبال داشت و سهم جوانان را در ترکیب جمعیت افزون کرده بود. در پی ازدیاد واحدهای آموزش عالی و ترویج ایده‌های روشنفکری، گروه‌های جدید دانشجویان و نیز زنان تحصیل کرده‌ای پرورش یافته بودند که مطالبات تازه‌ای را مطرح می‌کردند. رویدادهای سیاسی جامعه را ملتهب و رفتار سیاسی مردم را متحول ساخته بود. همه این روندها در حالی درون فرهنگ محافظه کار ایرانی ساخت می‌یافت که فرهنگ در عصر جهانی شدن، بیش از پیش نسبی، ناهمگون و متکثر می‌گشت.

علاوه بر این، ایران دهه هشتاد شکلی از دولت‌سالاری را در خود می‌دید که به دنبال انقلاب و جنگ تقویت شده بود. نهادهای اجتماعی به یک نظام دیوانسالاری منظم و منسجم تبدیل نشده بودند و کژکارکردهای اجرایی آن‌ها ادامه داشت. با افزایش نفوذ اینترنت و تزايد دیش‌های ماهواره‌ای، سبک زندگی مدرن‌گرا در جامعه ایرانی هواخواه بیشتری می‌یافت. طبقه متوسط دیگر از گسترش سلامت عمومی، تأمین نان، آب، برق و مدرسه‌سازی راضی نمی‌شد و مطالباتش از سطح نیازهای اولیه گذشته و به وادی میل به مصرف تصعید یافته بود. در این دهه جامعه ایرانی کماکان با مسائلی همچون بیکاری دست‌وپنجه نرم می‌کرد. عدم رشد صنعت و کشاورزی، دلال‌بازی را به حرفه‌ای پرسود بدل کرده بود. نارضایتی عمومی از گوشه‌وکنار جامعه به گوش می‌رسید و تمرکزگرایی افراطی و مشارکت‌ناپذیری مدنی نیز ناخشنودی خواص را به همراه داشت. در پیکره جامعه در حال شدن ایران، ایدئولوژی‌های گوناگونی زیست می‌کردند. تعدادی از این ایدئولوژی‌ها از شکاف‌های قومیتی، مذهبی و جنسیتی تغذیه می‌کردند، برخی از آن‌ها در جریان‌های تاریخی خوراک می‌جستند، باره‌ای دیگر با حمایت اندیشه‌های اتوپیایی تکثیر می‌یافتند و سائیرین، یاخته‌هایی از فرهنگ غرب را می‌مکیدند. زیست پنهان این ایدئولوژی‌ها در لابه‌لای دگرگشت جامعه، لختی فاش و دوباره پنهان می‌گشت تا بتواند پدیده‌های گوناگون را دست‌کاری کند. در این بین فیلم‌های سینمایی نیز محیط مناسبی برای گشت ایدئولوژی محسوب می‌شدند.

قطعه زمستانی

در این کتاب قطعاتی از ایده‌های نظریه‌های گفتمان و ایدئولوژی را مبنا قرار داده‌ایم. گفتمان بر سازنده معنا است و از طریق ابژه‌های مادی و کردارهای اجتماعی، موجودیتی خارج از زبان دارد. گفتمان شیوه‌هایی را در برمی‌گیرد که جهان با آن‌ها توصیف و تفسیر می‌شود. ما به پیروی از میشل فوکو، گفتمان را اثر و ابزار قدرت می‌دانیم. گفتمان به مجموعه مشخصی از معانی ارجاع دارد که از طریق صورت‌ها و کاربردهای مختلف بیان می‌شوند و متعلق به نهادها و گروه‌های اجتماعی هستند.^۱ دو گفتمان اصلاح‌طلبی و اصول‌گرایی نیز بر این مبنا تعریف‌پذیر هستند. گفتمان اصلاح‌طلبی یک گفتمان دموکرات اسلامی بود که بر مشارکت مردم و زیست آن‌ها در یک جامعه مدنی اصرار داشت و با خوانش به‌روز از آموزه‌های دینی قصد داشت حقوق شهروندی و آزادی را

۱. بنگرید به: فلاوردو، جان، ریچاردسون، جان (۱۳۹۷). *اندهای گفتمان‌شناسی انتقادی*. ترجمه گروه مترجمان، تهران: لوگوس.
Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality: the Will to Power (vol.1)*. London: Penguin.

در یک نظام مبتنی بر جمهوریت بسط دهد. این گفتمان در نیمه دهه هفتاد با جنبش دوم خرداد به قدرت رسید و نهادها و کردارهای انضمامی خود را از طریق برنامه‌های سوم و چهارم توسعه در زندگی سیاسی ایرانیان ساخت داد.^۱ گفتمان اصول‌گرایی، یک گفتمان بنیادگرای اسلامی بود که بر انضباط اجتماعی و اخلاقی در یک جامعه نوپا فشاری داشت و با التزام به آموزه‌های بنیادین دین اسلام، عزم داشت تا ارزش‌های سنتی را نهادینه و با کنترل فرهنگی، یک نظام اسلامی اصیل را تداوم بخشد. این گفتمان بعد از انقلاب ۵۷ قدرتی هژمونیک در ایران یافت و در نیمه دهه هشتاد نهاد ریاست جمهوری را نیز به انحصار درآورد و بر برنامه پنجم توسعه سوار شد.^۲

ایدئولوژی را در تحلیل‌ها، یک تکانه اندیشه‌گانی در نظر می‌گیریم که در رابطه خودانگیخته انسان‌ها با جهان اطراف ماوا گرفته است؛ مرزی میان خود و دیگری ترسیم و در راستای حمایت از علایق گروه خودی عمل می‌کند. به این ایده آلتوسر نیز توجه داریم که ایدئولوژی رابطه تخیلی افراد را با شرایط واقعی هستی‌شان بازنمایی می‌کند. ایدئولوژی‌ها برای انتشار معانی مطلوب خود در کالبد جامعه به جریان می‌افتند و به داخل فیلم‌های سینمایی نیز سرریز می‌شوند. بر اساس نظریه رولان بارت، فیلم‌ها به انفجار و انتشار معانی پاسخ می‌دهند. ما می‌انگاریم که فیلم‌ها ممکن است محصول یک گفتمان سیاسی یا مدعی رئالیسم اجتماعی باشند. در هر حال، ایدئولوژی در دو کسوت انتقادی و غیرانتقادی وارد عمل می‌شود و سعی دارد بر سر دال‌ها و گزاره‌ها یخ ببندد و معنای خود را از طریق استراتژی‌های خویش تثبیت کند. این استراتژی‌ها شامل «م شروع‌سازی»^۳، «پنهان‌سازی»^۴، «یکدست‌سازی»^۵، «پراکنده‌سازی»^۶، «مادیت‌سازی»^۷ و دیگر سازوکارها می‌شود.^۸ به بیان ساده‌تر، این استراتژی‌ها در فیلم‌ها به کار می‌افتند تا با اقامه دلیل، از

۱. بنگرید به:

Tazmini, G. (2009). *Khatami's Iran: The Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform*. I.B.Tauris.

دارابی، علی (۱۳۹۰). *جریان‌شناسی سیاسی در ایران*. تهران: پژوهشگاه اندیشه سیاسی.

۲. بنگرید به: بشیریه، حسین (۱۳۸۴). *دیاچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. تهران: نگاه معاصر.

3. Legitimation
4. Dissimulation
5. Unification
6. Fragmentation
7. Reification

۸. بنگرید به:

Thompson, John (1990). *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Stanford University Press.

نهادهای گروه‌های خاص حمایت کنند، منافع طبقات خاصی را به کل جامعه تسری بخشند، به یک پدیده ارزش منفی دهند و از دیگری حسن تعبیر داشته باشند. ایدئولوژی‌ها سعی دارند با دیگری‌سازی، در اردوگاه مخالف و دشمن افتراق ایجاد کنند. درنهایت برای شناسایی این استراتژی‌ها، ایده‌هایی از جان فیسک را اقتباس و ایدئولوژی را از طریق واکاوی ظاهر، رفتار و دیالوگ شخصیت‌ها و همچنین تکنیک‌های فیلم‌سازی همچون نمای دوربین، موسیقی و برخی از اجزای روایت مانند پلات، مکان و زمان، رمزگشایی کردیم.^۱

پشت پرده مه

فیلم‌های سینمای ایران در حالی در دهه هشتاد تولید و اکران می‌شدند که متأثر از تحولات جامعه پساجنگ ایران بودند. سینمایی که همواره دولتی و متأثر از سرمایه و صنعت فرهنگی بود، می‌خواست به واسطه تغییرات گفتمانی پوست بیندازد و کارکردهای سرگرمی، کارآفرینی و اجتماعی خود را نیز حفظ کند. با این حال، این سینما به اجازه و نه امکان خودمختاری داشت. چراکه گفتمان‌های سیاسی و فرهنگ عامه، با نفوذ به فیلم‌های سینمایی ایدئولوژی‌های خود را درون آن تکثیر می‌کردند. ایدئولوژی عوامل فیلم‌سازی بر فیلم‌ها پارگذاری می‌شد و سپس به فیلتر دستگاه‌های دولتی و غیردولتی می‌رسید تا درنهایت به مخاطب ایدئولوژی زده قالب شود. این ساحت‌های چندگانه، از خاک فرهنگ عامه مردم ایران تغذیه می‌کردند تا عقل سلیم مردم را دست‌کاری، تحریف یا بازتولید کنند.

برخی بر این باور هستند که به دلیل دولتی بودن سینما در ایران، محصولات آن به تمامی متأثر از گفتمان حاکم است. با این حال، ایدئولوژی انتقادی در لایه‌های پنهان فیلم‌ها به گفتمان حاکم نقب می‌زند چراکه سنت روشنفکری در ایران، همواره در تقابل دولت-ملت رسالت خود را هواخواهی از مردم دانسته است. علاوه بر این، ایدئولوژی‌های دیگری چون زن‌سالاری، مردسالاری، ملی‌گرایی،

۱. بنگرید به: آقابابایی، احسان (۱۴۰۱). *فیلم و جامعه ایرانی*. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

آلتوسر، لویی (۱۳۸۷). *ایدئولوژی و سازوبرگ ایدئولوژیک دولت*. ترجمه روزبه صدر آرا، تهران: نشر چشمه.

بارت، رولان (۱۳۷۳). *از اثرات متن*. ترجمه مراد فرهادپور، *ارغنون*، شماره ۴، صص ۶۶-۵۷.

تامسون، جان (۱۳۷۸). *ایدئولوژی و فرهنگ*. ترجمه مسعود اوحدی، تهران: پویان.

فیسک، جان (۱۳۸۰). *فرهنگ تلویزیون*. ترجمه مرگان برومند، *ارغنون*، شماره ۱۹، صص ۱۴۲-۱۲۵.

مرکزگرایی، عشق‌ورزی و انضباط در کلیت دست‌نخوردهٔ جامعهٔ ایران در جریان هستند. این ایدئولوژی‌ها گهگاهی به فیلم‌ها سرک می‌کشند و عرض‌اندام می‌کنند. در این کتاب کاربست ایدئولوژی و نیز رابطهٔ آن با گفتمان در فیلم‌های دههٔ هشتاد موردکنکاش قرار می‌گیرد.

مطالعهٔ فیلم‌ها می‌تواند همچون میکروسکوپ زیست ایدئولوژی را درشت‌نمایی کند. این درشت‌نمایی گاه کارکرد انتقادی ایدئولوژی را عیان می‌کند و گاه خطر تثبیت ایدئولوژی و حفظ آن را نیز به همراه دارد، چراکه تلاش برای تحلیل ایدئولوژی همراه با تمام شکاف‌ها و ازجادررفتگی‌های نهفته در آن، ممکن است به تورم معنا و ازدست‌رفتن فرصت برای دیدن بارقه‌ای از حقیقت بیانجامد.

سالاد فصل

برای انتخاب فیلم‌های دههٔ هشتاد به سراغ فیلم‌هایی رفتیم که شکاف‌ها، تمایزات، تناقضات و تزلزلات نظام‌های ارزشی درون زندگی روزمرهٔ انسان ایرانی را اکران می‌کنند. تیترهای انتخاب‌شده برای هر بخش، نام برخی از فیلم‌های این دهه هستند و صرفاً وجهی زیباشناختی دارند. فصل اول، گفتمان و ایدئولوژی نام دارد. در این فصل به زمینه‌های تاریخی حیات گفتمان‌های اصلاح‌طلب و اصول‌گرا می‌پردازیم و تحولات این دو گفتمان را در جامعهٔ پساانقلابی ایران بررسی می‌کنیم. در فصل دوم وضعیت سیاسی دههٔ هشتاد با اتکا به تحولات جهانی و داخلی، عملکرد پلیس، مطبوعات و نخبگان سیاسی در فیلم‌ها ردیابی خواهد شد. بازنمایی واقعیت اجتماعی و کاربست ایدئولوژی در آن، مبنای کار در فصل سوم است. در این فصل نابرابری اجتماعی، ازدواج، فقر، خیانت، آبروداری و پدرسالاری حاکم بر جامعهٔ ایران، در فیلم‌های دههٔ هشتاد تحلیل می‌شود. فصل چهارم به زنان اختصاص داده شده است. بدون شک سهم‌خواهی زنان از مهم‌ترین نشانه‌های دههٔ هشتاد به حساب می‌آید. در این فصل رابطهٔ فیلم، زن و گفتمان واکاوی می‌شود. در فصل پنجم نیز ایدئولوژی‌هایی همچون انضباط، مرکزگرایی، مردسالاری، زن‌سالاری، عشق‌ورزی و ملی‌گرایی در فیلم‌های دههٔ هشتاد برملا می‌شوند.